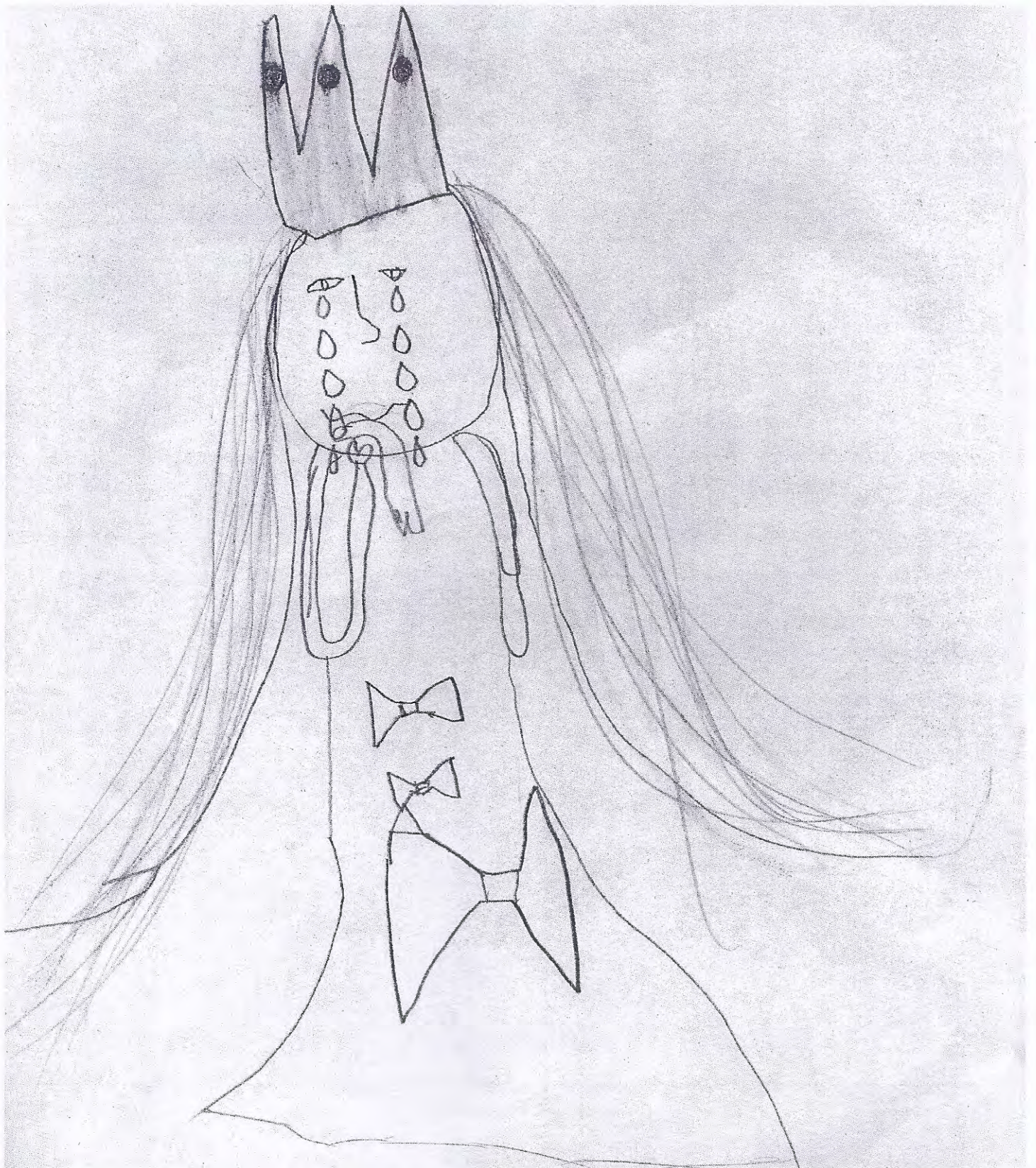

de Terebinth

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

SYMPOSIUM UITVAART- VERNIEUWING

Na vijftien jaar uitvaartvernieuwing is deze term vandaag de dag gemeengoed. Vernieuwers van het eerste uur vragen zich dan ook af, of deze aanduiding niet veel van zijn zeggingskracht heeft verloren. Daarom kwamen op initiatief van Christ Doorakkers op Allerzielen in Nijmegen leden van Vereniging de Terebinth, Stichting In Paradisum en het Netwerk Uitvaartvernieuwers in Nijmegen bijeen om de balans op te maken. Aangezien de drie inleidsters elk een uitvaartbedrijf hebben, ging het vooral over hoe je dat kunt doen. Monica Zeegers had kritiek op de vervlechting van het begeleiden van de uitvaart en de levering van tal van producten en diensten. Ze pleitte voor uitvaartbedrijven die zich uitsluitend richten op het begeleiden van uitvaarten. In uitvaartwinkels kunnen mensen producten kopen. De uitvaartbegeleider verwerkt de beschikbaar gestelde kennis, ervaring en tijd in een uurtarief. Marion Klaassen heeft een handboek geschreven over een persoonlijke uitvaart. Bovendien is ze een opleiding gestart voor uitvaartbegeleiders. Zij hield een pleidooi voor het berekenen van niet te lage tarieven. Uitvaartleiders hebben immers een zwaar beroep en moeten goed voor zichzelf zorgen. Suzanne van Horssen schetste het dilemma van een groeiend bedrijf.

Verwijs je klanten door, of breid je je eigen bedrijf uit. In beide gevallen is het niet makkelijk gelijkgestemden met een even grote inzet te vinden. Bovendien waarschuwde ze voor overvoering van de nabestaanden met uitvaartvernieuwend producten en diensten. Het gaat er vooral om ruimte te scheppen voor een rustig afscheid.

De levendige discussie met de ongeveer veertig aanwezigen leidde tot de conclusie, dat uitvaartbegeleiders een bedrijfsfilosofie moeten hebben. De klant dient te weten, hoeveel tijd en geld het begeleiden van een uitvaart kost. Alleen met deze bedrijfsmatige aanpak is de kwaliteit van uitvaartbegeleiding gewaarborgd.

Wim Cappers

AFSCHEIDSMANDJES

Naar aanleiding van het bericht in een eerder nummer over wiegkistjes voor kinderen in uitvaartwinkel Schuttevaar in Almelo, meldde een van onze leden aan de redactie dat meer mensen ontwerpen maken voor kistjes of mandjes voor overleden of levenloos geboren baby's. Een van hen is Leonoor Ruigrok die afscheidsmandjes van viltdoek heeft ontworpen die gebruikt kunnen worden in plaats van kistjes. Ook ontwikkelde ze een mandje van was, een wikkeldoek en een mandje met strik. José Poelen bedacht nog een andere vorm: een kistje in de vorm

van een ei als symbool voor de eichel waaruit het kind is ontstaan.

EERSTE LIMBURGSE UITVAARTWINKEL

In Limburg is kort geleden de eerste uitvaartwinkel geopend. Initiatiefnemers zijn de broers Huub en Jan Bovens, die zich eerst uitgebreid in het buitenland hebben georiënteerd alvorens zich in Maastricht te vestigen. Bovens is een familiebedrijf dat sinds de jaren twintig van de vorige eeuw actief is in de uitvaartbranche. Bovens beschikt nu over een eigen begraafplaats en uitvaartcentrum en uitvaartwinkel op één locatie. Daarmee is men uniek in Nederland.

PRATEN OVER DE DOOD

Op initiatief van uitvaartverzekeraar Yarden, Humanitas en het Humanistisch Verbond is een cursus opgezet onder de titel 'Praten over de dood'. De cursus telt zeven bijeenkomsten en wordt tweemaal per jaar, in het voorjaar en in het najaar, op diverse plaatsen in Nederland gegeven. Tijdens de cursus passeren diverse aspecten van de dood de revue. Ook is tijd uitgetrokken om met elkaar van gedachten te wisselen. Voor meer informatie kunt u Petra Vuyst van Yarden benaderen. Telefoon: 036-5278666, e-mail:petra.vuyst@yarden.nl

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.net én
www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten
P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

...De bezoekers aan onze sites (**ruim 235.000! in 2001**) bieden wij veel onafhankelijke informatie voor, over en na de uitvaart. Met behulp van onze unieke uitvaartencyclopedie kunnen zij o.a. informatie verkrijgen over vele zaken voor, tijdens en na de uitvaart. Voor een aantal zaken hebben we zelfs speciale sites gemaakt waar specifieke informatie over het onderwerp te vinden is, kijk op:

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en te informeren.

Uniek is dat men via al **deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

onze internet-sites
(zie boven, in deze advertentie)

Adverteren:
In de adressengids vanaf € 5,50 p.m.
Vermelding en een link vanaf € 8 p.m.

VAN DE GAST-COLUMNIST

Thans valt aan mij de eer te beurt de volgende gastcolumnist te zijn. Als onderwerp heb ik genomen: 'het maken van keuzes'. Het hele leven bestaat eigenlijk uit keuzes maken. Zelfs voor je overlijden moet je de keuze maken of je gecremeerd of begra-

ven wilt worden. Heb je deze keuze niet kenbaar gemaakt dan wordt voor je gekozen. Vorig jaar is in de naamsvermelding van de Terebinth de ondertitel 'Vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats' gewijzigd in 'Vereniging voor Funeraire Cultuur'. Na discussies hebben wij gekozen voor deze nieuwe uitleg. Hoewel het funeraire erfgoed een kostbaar bezit is, stellen wij dikwijls de vraag: hoe gaan wij hier mee om? Het is een kwestie van kiezen. Keuzes maken. Gaat het over ruiming of herstel van een begraafplaats dan worden weer keuzes gemaakt. Aan het maken van een keuze dient een zorgvuldige afweging vooraf te gaan. Dan komen diverse belangen om de hoek. Ligt de begraafplaats op een unieke locatie dan hebben velen geen oog meer voor de waarde van de begraafplaats maar gaan andere waarden een rol spelen. Door bijvoorbeeld het prachtige stukje natuur met zijn bijzondere graftekens en dergelijke plaats te laten maken voor appartementen of kantoorgebouwen. Men kiest voor het geld. De keuze had ook kunnen zijn de funeraire cultuur te bewaren voor de volgende generaties en de appartementen op een andere locatie te bouwen. Wordt de keuze gemaakt voor het behoud van de begraafplaats dan kiest men ook voor de natuur en de bijzondere graftekens en grafmonumenten. Het zou toch jammer zijn als dit allemaal verloren gaat. Medio zomer 2002 werd ik door de media geattendeerd op het te koop staan van een begraafplaats. De keuze was blijkbaar al gemaakt. De begraafplaats was alleen te koop als men overging tot het ruimen van de graven. Hier was weer een eenzijdige keuze gemaakt. Gelukkig is de eigenaar thans bereid een andere keuze te maken en wel dat de begraafplaats behouden mag blijven. Voor onze vereniging blijft veel te doen. Er is door vele leden van onze vereniging een stevig fundament onder de vereniging gelegd. Laten wij met ons allen er voor zorgen dat het fundament stevig blijft en dat wij met zijn allen de juiste keuzes proberen te maken.

Teun Oosterbroek

ZWIJGEN ALS HET GRAF 52

Op 15 oktober werd prins Claus bijgezet in de koninklijke grafkelder van de Nieuwe Kerk te Delft. Die dag was het praalgraf het middelpunt van een strak geregisseerde afscheidsplechtigheid. Wim Cappers keek vanaf het kerkplein toe en doet verslag

VERENIGINGSNIEUWS 54

MET OF ZONDER DAS 58

In 2002 is uitgebreid stilgestaan bij de dood van Pim Fortuyn en prins Claus. Wanneer de uitvaarten met elkaar worden vergeleken, blijken er verschillen en overeenkomsten te zijn in de funeraire stijl. Wim Cappers vergelijkt de afscheidsplechtigheden met elkaar

PUBLICATIES 60

EXCURSIES 62

AGENDA 64

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar. Lidmaatschap en abonnement: Het lidmaatschap kost personen minimaal 17,50 euro, elke huisgenoot 7 euro en organisaties 57,50 euro per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor 17,50 euro. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau: Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rhenen, Tel: 0317-616072

Homepage: www.gedenkboek.nl/terebinth, henkvanlaar@zonnet.nl

Kopij wordt in Word 97 via e-mail of op floppy aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden op papier aangeleverd. De inleverdata voor 2003 zijn 23 januari, 24 april, 19 juni en 23 oktober. De verschijningsdata zijn 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Advertenties en inlegvellen: Redactie: 010-4212762

Redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam
E-mail: terebinth@box.nl
Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik
Lay-out en eindredactie: Henk de Feijter
Hoofdredactie: Wim Cappers
Illustraties: Joeske Willigenhof (voorp. Koningin Beatrix huilt met zakdoek), Wim Cappers (p. 52, 53, 58, 59), Bert Pierik (p. 60, 64), Puck Kooij (p. 62)

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.
ISSN: 1382-5259

de Terebinth, jaargang XVI, aflevering 4, december 2002

ZWIJGEN ALS HET GRAF

De bijzetting van prins Claus in de koninklijke grafkelder

Wie in Delft het praalgraf van Willem van Oranje bekijkt, komt niet aan de weet, wie daar hun laatste rustplaats hebben. Zelfs de recente bijzetting van prins Claus heeft geen enkel zichtbaar spoor nagelaten.

De betekenis van dit praalgraf voor de funeraire cultuur wordt pas duidelijk, als het zwijgen van het graf wordt doorbroken. Onder andere uit een ooggetuigenverslag van de uitvaart van de prins-gemaal blijkt, hoe het grafmonument één dag het centrum van de samenleving vormt.

Als historisch en kunsthistorisch object is de betekenis van het praalgraf onomstreden. Nadat Willem van Oranje tijdens de Nederlandse Opstand in 1584 door Balthasar Gerards was doodgeschoten, werd hij in de Nieuwe Kerk te Delft begraven. Breda, waar zich het familiegraf van de Oranjes bevond, was op dat moment immers in Spaanse handen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand gaven de Staten-Generaal aan Hendrick de Keyser opdracht voor het maken van een praalgraf in het koor. Dit kwam in 1621 gereed. Tot en met prinses Wilhelmina in 1962 kregen in totaal 43 familieleden in de grafkelder hun laatste rustplaats.

Aangezien het marmer van het praalgraf dreigde te versuikeren, is het monument in de jaren 1996-2001 gerestaureerd. In deze periode werd rekening gehouden met het overlijden van één van de Oranjes. Prinses Juliana en prins Bernhard zijn immers hoogbejaard en prins Claus tobde sinds 1982 met zijn gezondheid. Daarom moest de plaats van het praalgraf in geval van een koninklijk sterfgeval binnen 24 uur met een kleed over een metalen kubus kunnen worden afgedekt. Deze noodgreep hoefde niet te worden toegepast.

Pas in 2002 kwam het praalgraf door het overlijden van prins Claus in het middelpunt van de belangstelling te staan. Berichten in de media gaven hiertoe de aanzet. Op 21 juli 2002 werd hij voor de zoveelste keer in het Academisch Medisch Centrum te Amsterdam opgenomen. Drie dagen later meldde de pers, dat hij in zorgwekkende toestand naar de intensive care was overgebracht. Toen was het ook voor de buitenwereld duidelijk, dat zijn overlijden aan-

Op de Markt in Delft

staande was.

Op zondagavond 6 oktober stierf prins Claus om ongeveer 19.00 uur. Nadat zijn heengaan bekend was gemaakt, pasten alle Nederlandse televisiestations hun uitzendingen rond half negen aan. Stemmig gekleed presenteerde royalty-journaliste Maartje van Weegen voor de publieke omroepen een visueel in memoriam. Zo toonde een gereedliggend levensverhaal ontroerende beelden van een nog vitale Claus, die vrijuit danst met Beatrix.

Een koninklijke uitvaart is in meerdere opzichten bijzonder. Zo is de Wet op de lijkbezorging niet van toepassing op leden van het koninklijk huis. Terwijl het bevorderen van de hygiëne een belangrijk uitgangspunt van de wet is, week de uitvaart van Claus in diverse opzichten van dit principe af. Behalve bij vervoer naar het buitenland is conservering van het stoffelijk overschot normaliter verboden om een ongestoorde lijkontbinding mogelijk te maken. Het lichaam van Claus is echter traditiegetrouw gebalsemd. Daarnaast moet de uitvaart plaats hebben uiterlijk op de vijfde dag na de dag van het overlijden, omdat daarna de lijkontbinding op gang komt. De bijzetting van Claus werd echter bepaald op dinsdag 15 oktober, omdat ook in deze postmoderne tijd bijvoorbeeld het vrijmaken van de lijkweg van Den Haag via Rijswijk naar Delft extra tijd kost. Hoewel er vanwege

de hygiëne sinds 1829 niet meer in kerken mag worden begraven, zou Claus in de Nieuwe Kerk worden bijgezet.

Een koninklijke uitvaart trekt ook belangstelling, omdat er sinds 1962 geen lid van het Koninklijk Huis was gestorven. De witte rouwstoet van Wilhelmina is dankzij de zwart-wit beelden uit het begin van het televisietijdperk bij een breed publiek bekend. Dit keer zou paars de hoofdkleur van de lijkstaatsie zijn. Paars symboliseert vanouds in de liturgie rouw en boete. Geïnspireerd door de uitvaart van koning Olav van Noorwegen in 1991 heeft koningin Beatrix de rouwkoets in 1992 laten ombouwen van een zij- naar een achterlader. De koets werd omhangen met parsee doeken.

De belangstelling voor het overlijden van prins Claus kwam traag op gang. Pas tijdens de vier dagen, dat gewone Nederlanders de chapelle ardente in paleis Noordeinde konden bezoeken, bleek de aanhankelijkheid jegens de prins-gemaal groot te zijn. Liefst 90.000 mensen hadden er tot drie uur wachten voor over om het condoleanceregister te tekenen en op ingetogen wijze afscheid te nemen van prins Claus.

Hoewel er afgezien van de afzetting van 6.000 militairen maar plek was voor 40.000 belangstellenden, besloot ik samen met mijn zus Marian de uitvaart met eigen ogen te gaan bekijken. Dankzij schermvrienden

kregen wij in Delft een slaappleats met voor mij een stemmig paars luchtbed, zodat we op de dag van de uitvaart tijdig een plaatsje langs de lijkweg zouden kunnen vinden.

Toen we maandag 14 oktober om 21.00 uur met de trein in Delft aankwamen, bleek hier voor even de dood te regeren. In verband met de naderende uitvaart hing op het stationsplein aan een brievenbus de mededeling, dat daar geparkeerde fietsen waren verwijderd. Ook stond er een stel mobiele toiletten klaar voor belangstellenden met hoge nood. Voor we ons logeeraadres opzochten, liepen we naar de Nieuwe Kerk. Een enkele etalage was versierd met portretten van prins Claus. Terwijl bij de route de dranghekken klaarstonden, was het plein tussen stadhuis en Nieuwe Kerk reeds afgezet. Aan de zijde, waar de stoet niet langs zou trekken, stonden televisiewagens en een reportageruimte. Naast de kerk was een scherm opgetrokken om de wagens aan het zicht te onttrekken. Een agent wist te vertellen, dat het plein morgenochtend om 7.00 uur wel zou zijn volgestroomd.

De volgende dag vonden we rond die tijd echter moeiteloos een goede plek op het plein met uitzicht op stadhuis en kerk. In vijf uur tijd werd deze ruimte omgetoverd in een stemmig, hiërarchisch opgebouwd decor voor de aankomst van de rouwstoet. De eerste uren waren er alleen cameraploegen, die vroegkomers interviewden en agenten, die het publiek welwillend in de gaten hielden. Daarnaast controleerde de politie, of ramen en deuren van de panden langs het plein gesloten bleven en er geen vlaggen hingen. Een enkele keer moest er worden ingegrepen. Verschillende bewoners wasten op bevel van de politie hun vuile ruiten. Een gemeentelijke schoonmaakkploeg verwijderde de laatste fietskettingen van rekken en veegde het plein schoon. Twee mannen zogen met stofzuigers de grijze looper, die tussen stadhuis en Nieuwe Kerk

was neergelegd.

Na enkele uren wachten kwamen de militaire contingenten aangemarcheerd. Zij werden geposteerd voor publiek en politie. De afzettingen belemmerden het zicht gelukkig maar gedeeltelijk.

Nu de pers op zijn post was, omwonenden, publiek, politie en leger het plein op de voorgeschreven wijze omringden en gewone genodigden hun plaats in de kerk hadden gevonden, arriveerden de hoge gasten bij het stadhuis. Terwijl prins Bernhard in een personenauto aankwam, werden oud-politici als voormalig premier P. de Jong, politici als de ministers van het kabinet Balkenende en leden van koninklijke huizen met bussen vervoerd. Als belangrijkste gast kwam de Britse kroonprins Charles als laatste aan. Vlak voor de rouwstoet arriveerde, liepen deze genodigden over de grijze looper naar de kerk. De dames waren allen in het zwart en hadden een hoed op, de heren droegen een jacquet en in een enkel geval een uniform.

Terwijl van de oude luidklok, de Bourdon, en de saluutschoten niets was te horen, kondigden paardenhoeven tegen 12.15 uur de komst van de rouwstoet aan. Na militaire detachementen en een muziekkapel volgde, getrokken door zes paarden, de parse lijkkoeft met daarop de

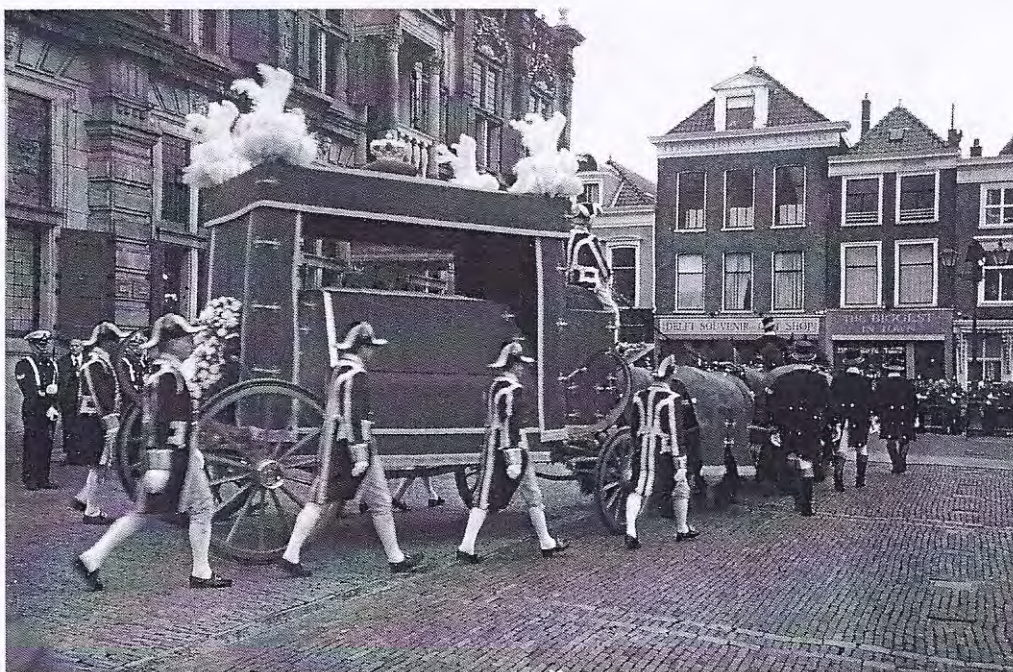
Nederlandse vlag en een krans van de familie. De overige kransen hingen aan de eveneens parse bloemenbrik. Na de koetsen met de gezinsleden sloten opnieuw militaire detachementen de rij. De omstanders keken zwijgend toe en applaudisseerden niet. Toen de kist de kerk was binnengedragen, verliet het publiek het plein en werden de militaire afzettingen afgemarcheerd.

In een café zagen wij op de televisie, hoe de dichter, ex-priester en aanhanger van de Socialistische Partij Huub Oosterhuis preekte en hoe militairen de kist de grafkelder in droegen. Voorafgegaan door de Delftse burgemeester in zijn hoedanigheid van commissaris van de koninklijke grafkelder volgde de naaste familie om in de privé-sfeer afscheid te nemen.

Toen wij naar het station liepen, hingen aan de grachtenpanden nog vlaggen halfstok. Reeds de volgende dag zou weinig of niets meer herinneren aan de bijzetting van het 44ste lid van het Koninklijk Huis. Het publiek kreeg niet zoals in 1962 enkele dagen de kans om af te dalen in de grafkelder. Belangstellenden rest de bezichtiging van het praalgraf van Willem de Zwijger.

Wim Cappers

De aankomst van de lijkkoeft

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Wim Meulenkamp, 030-2731947; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256, e-mail, ineke.e.verbeek@hetnet.nl; penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707, e-mail, thijs.ijzerman@planet.nl; public relations: Rolf Captijn, 0320-253217.

EXCURSIECOMMISSIE

In september heeft Wim Vlaanderen besloten om uit de excursiecommissie te gaan. Langs deze weg willen wij hem bedanken voor zijn jarenlange inzet. De excursiecommissie bestaat nu nog uit drie leden, namelijk Laura Fokkema, Frank Keene en Anne Marie van der Wal. Uiteraard kan de commissie nog versterking gebruiken. Mensen die daarin geïnteresseerd zijn of inlichtingen willen, kunnen contact opnemen met Anne Marie van der Wal, telefoon: 038-4544228 of e-mail harm.wal@planet.nl

LEZINGEN

Wim Vlaanderen hield zijn dialezing over 'Begraven door de eeuwen heen' in de volgende plaatsen: Amsterdam op de Nieuwe Ooster tijdens Open Monumentendag, Hardenberg en Bathmen voor de plaatselijke historische vereniging en in Ebbenbroek voor de N.B.v.P. 'Vrouwen van nu Ebbenbroek'. De opkomst was groot en Wim Vlaanderen maakte van de gelegenheid gebruik om over het werk van de Terebinth te vertellen.

PRIJSVRAAG

De vorige prijsvraag, was naar de reactie van de leden, nogal moeilijk. Daarom nu een wat eenvoudiger puzzel. Hier komen tien vragen. De twee beste inzenders worden beloond met een antieke deurklopper.

vraag 1: In welk jaar kwam in Nederland de eerste begrafenismet tot stand?

vraag 2: Wie was de eerste voorzitter van de Terebinth?

vraag 3: In welke plaats in Friesland kan men in de Nederlands-hervormde kerk in een grafkelder enkele mummies bekijken?

vraag 4: Omstreeks welke tijd wer-

den er in de kerk de familiewapens weggehaakt en de rouwborden uit de kerk verwijderd?

vraag 5: Hoeveel personen mogen er volgens de nieuwe Wet op de lijkbezorging van 1991 boven elkaar begraven worden?

vraag 6: Waar staat het eerste crematorium van Nederland?

vraag 7: Welke gemeente is eigenaar van de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam?

vraag 8: Hoe heet de begraafplaats in Roermond waar men het 'graf met de handjes' kan vinden?

vraag 9: Hoe heet het Italiaanse plaatsje waar Pim Fortuyn is begraven?

vraag 10: Op welke begraafplaats zijn de dochter en man van Mata Hari begraven?

De antwoorden kunt u faxen: 038-4531526 of mailen: vlaanderen1605@hetnet.nl

IN MEMORIAM GREETJE SCHOT (1928-2002)

Op 19 oktober is Greetje Schot na een ernstige ziekte overleden. Greetje was Terebinthlid vanaf het eerste uur. Ze bezocht praktisch alle excursies in binnen- en buitenland, waarvan ze prachtige fotoboeken van aanlegde. Beroemd was haar uilenverzameling die ze als beeld en als foto verzamelde en als er op een excursie een uil op een monument was afgebeeld klonk vaak de roep: 'Gré, een uiltje!' Men kon altijd een beroep op haar doen voor het bemensen van een stand op een of andere beurs.

Donderdag 24 oktober is ze begraven op het Hervormde kerkhof van Boksum. Vooraf was er een dienst ter gedachtenis in de gereformeerde kerk aldaar. Er waren veel mensen gekomen, ook enkele Terebinthleden waren onder de belangstellenden. Wim Vlaanderen sprak daar enkele woorden te nagedachtenis aan Greetje.

Daarna brachten we haar lopend onder het zware klokgelui naar het kerkhof van Boksum. Volgens de traditie liepen we allen eenmaal om het kerkhof als symbool voor de gesloten cirkel. Bij het graf legden we een zonnebloem op haar graf. Greetje zal in onze herinnering blijven als een nuchtere, behulpzame, lieve vrouw. We zullen haar missen.

RECO'S BIJEE IN BARNEVELD

Op zaterdag 9 november komt een gezelschap van zo'n twintig reco's bijeen in restaurant 'Het Schaap' in dit voormalige kippendorp, dat inmiddels overigens wel 50.000 inwoners telt. De morgen staat in het teken van groen en natuursteen, aspecten die bij het behoud van oude begraafplaatsen van groot belang zijn.

Bestuurslid Ben Aben gaat in op de situatie die is ontstaan nu er geen beco-reco's meer zijn. De aanwezigen vinden dat de recobijeenkomsten een groot gezelligheidsgehalte hebben, maar daarentegen ook wel vrijblijvend zijn. Het bestuur stelt daarom voor meer per landsdeel onderling contact te houden. Ook al achten sommige aanwezigen zich vanuit de praktijk voldoende professioneel, toch vinden veel reco's het belangrijk hun kennis te vergroten van allerlei aspecten die niet hun specialisatie zijn. Voorgesteld wordt deze twee elementen te combineren, deskundigheidsbevordering kan zowel vanuit de specialisten als vanuit mensen uit de praktijk plaatsvinden. Binnenkort krijgen de reco's een enquêteformulier met daarop de vraag naar welke onderwerpen hun belangstelling uitgaat.

Laura Fokkema presenteert een opzet voor het nieuwe vademecum, waarin verenigingsdoelstellingen, de opzet van de organisatie, adressen, maar ook inhoudelijke kennis ten behoeve van de advisering worden opgenomen. Zelfs voorbeelden van protestbrieven tegen voorgenomen besluiten ontbreken niet.

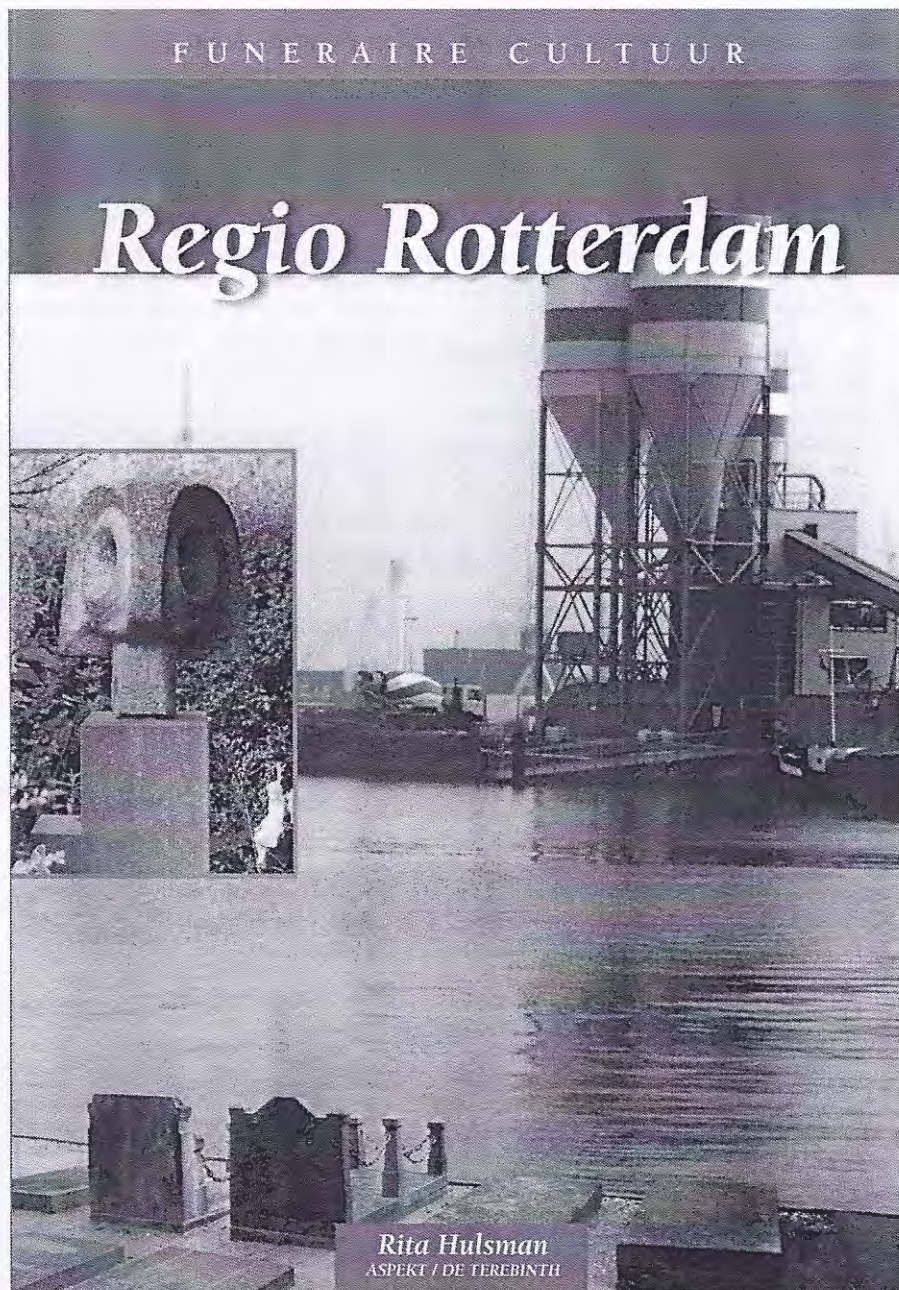
Bestuurslid Leon Bok heeft samen met Laura Fokkema een nieuwe indeling gemaakt van de regio's in Nederland. Nu worden veertig gebieden onderscheiden. Leon stelt voor dat aantal in te perken tot 24. In het volgende nummer van de Terebinth wordt de nieuwe indeling afgedrukt. Voor enkele gebieden is het lastig een reco te vinden: West-Brabant, Rijnmond, Zuid-West Gelderland en Midden Zuid-Holland. Gelukkig is voor Zeeland inmiddels een reco gevonden, die zich voorstelt als Han Bleijenbergh uit Middelburg.

Het inhoudelijke deel komt voor rekening van Cees van Delen die zich in de gemeente Barneveld als beleidsmedewerker groen bezig-

houdt met de vijf gemeentelijke begraafplaatsen. In Garderen is er nog een hervormde begraafplaats. De heer Van Delen heeft het vooral over de Oude Algemene Begraafplaats die in 1840 in gebruik is genomen. In 1969 is de begraafplaats gesloten verklaard. Van de 365 graven die er ooit op de eerste afdeling lagen, zijn er 185 overgebleven. Nu is de begraafplaats in gebruik als park. Dit heeft wel problemen met zich mee gebracht. Zo werd het een hangplek voor jongeren en worden er veel honden uitgelaten.

De begraafplaats is niet een rijksmonument, maar is wel van lokaal belang. De stenen worden niet netjes of leesbaar gehouden. Om de bezoeker tegemoet te komen, is er een gidsje in de maak met daarin een beschrijving van namen en plaatsen. Van elk graf is opgetekend in welke onderhoudstoestand de steen verkeert. Ten behoeve van de restauratie zijn prijsopgaven gevraagd bij restauratiebedrijven. Fondsen zijn inmiddels geworven: Fortisbank, de Cultuurfonds van de Bank Nederlandse Gemeenten en nabestaanden hebben bedragen toegezegd. Ook de krant is ingeschakeld.

Gerard Overeem, inwoner van Barneveld en natuursteenspecialist bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) heeft het boekje samengesteld. Hij legt uit dat het al lang geleden mogelijk was stenen via waterwegen over grote afstanden aan te voeren. Zo treft men Bentheimer en Bremer zandsteen aan. De Romeinen gebruikten tufsteen die nu nog in goede staat is, terwijl stenen die in de jaren dertig van de vorige eeuw werden gerestaureerd, nu al weer vervangen moeten worden. In zijn betoog gaat Overeem met name in op de rol van de RDMZ. Deze dienst komt vooral op voor het behoud van het monument, terwijl de eigenaar meer let op netheid en leesbaarheid. Overeem klaagt over de afnemende vakkennis bij de steenhouders, waarbij het ambachtelijke handwerk steeds meer verloren gaat. De dienst heeft een lijstje van deskundigen en wil graag informatie en voorlichting geven aan gemeenten en beheerders. Weliswaar gaat de RDMZ officieel alleen over rijksmonumenten, maar de dienst hecht groot belang aan goede relaties met gemeenten. Overeem ziet een begraafplaats bij voorkeur

als een afbeelding van de vroegere gemeenschap, waarbij niet alleen de notabelen in beeld blijven maar ook de rest van de bevolking. Respect voor de begraafplaats moet voorop staan, ook bij de medewerkers. De RDMZ is nog maar kort bij het behoud van begraafplaatsen betrokken, eerst richtte de organisatie zich alleen op joodse begraafplaatsen. Overeems betoog wordt aangevuld door de eveneens bij de RDMZ werkzame Leon Bok die stelt dat het Monumenten Inventarisatie Project veel heeft opgeleverd. In plaats van

het behoud van losse monumenten gaat het nu meer om het instandhouden van hele grafvelden. Ook binnen de dienst moesten heel wat mensen overtuigd worden van het belang van het behoud van begraafplaatsen en van de rol van de dienst daarbij. Als bijvoorbeeld een kerk als rijksmonument wordt aangemerkt, moet het kerkhof ook die status krijgen. Bok stelt dat de dienst graag wil samenwerken met deskundigen van de Terebinth, omdat hij hoopt dat er dan meer kennis ter beschikking staat. Opgepept door een stevi-

VERENIGINGSNIEUWS

ge discussie over de deskundigheid van de dienst en over ambtenaren in het algemeen is het tijd voor de lunch. Daarna is er gelegenheid de Oude Algemene Begraafplaats te bezoeken.

Henk de Feijter

REGIONIEUWS

REGIO 7 Noord Drenthe

Op 26 augustus 2002 gingen Anne Marie van de Wal en Wim Vlaanderen op verzoek van de Stichting Behoud Historisch Kerkhof op bezoek in Gasselte. Van de stichting waren aanwezig mevrouw Huizing en de heer Pepping.

De kerk stamt uit ongeveer 1200 en op het kerkhof, waar al voor het begin van de Christelijke jaartelling werd begraven, liggen op een hoge es. Het kerkpad is bij een ruilverkaveling van 1950 verdwenen. Sinds 1923 vinden er alleen bijzettingen plaats, de laatste begrafenis geschiedde in 1977. Er zijn enkel houten monumenten en nog acht grafhekken waarvan de meeste in goed staat. De omheining is grotendeels haag, aan de westkant is een muur van kloostermoppen opgetrokken afkomstig van een afgebroken klooster in Assen. De bodembedekking bestaat vooral uit gras.

We hebben een algemeen advies, een advies over de grafmonumenten en een advies over de groenvoorziening en het beheer uitgebracht. Deze adviezen vermelden we niet in de Terebinth aangezien er tegenwoordig zoveel bedrijven met weinig kennis zich op de begraafplaatsmarkt storten dat ze graag van de Terebinthkennis gebruik willen maken.

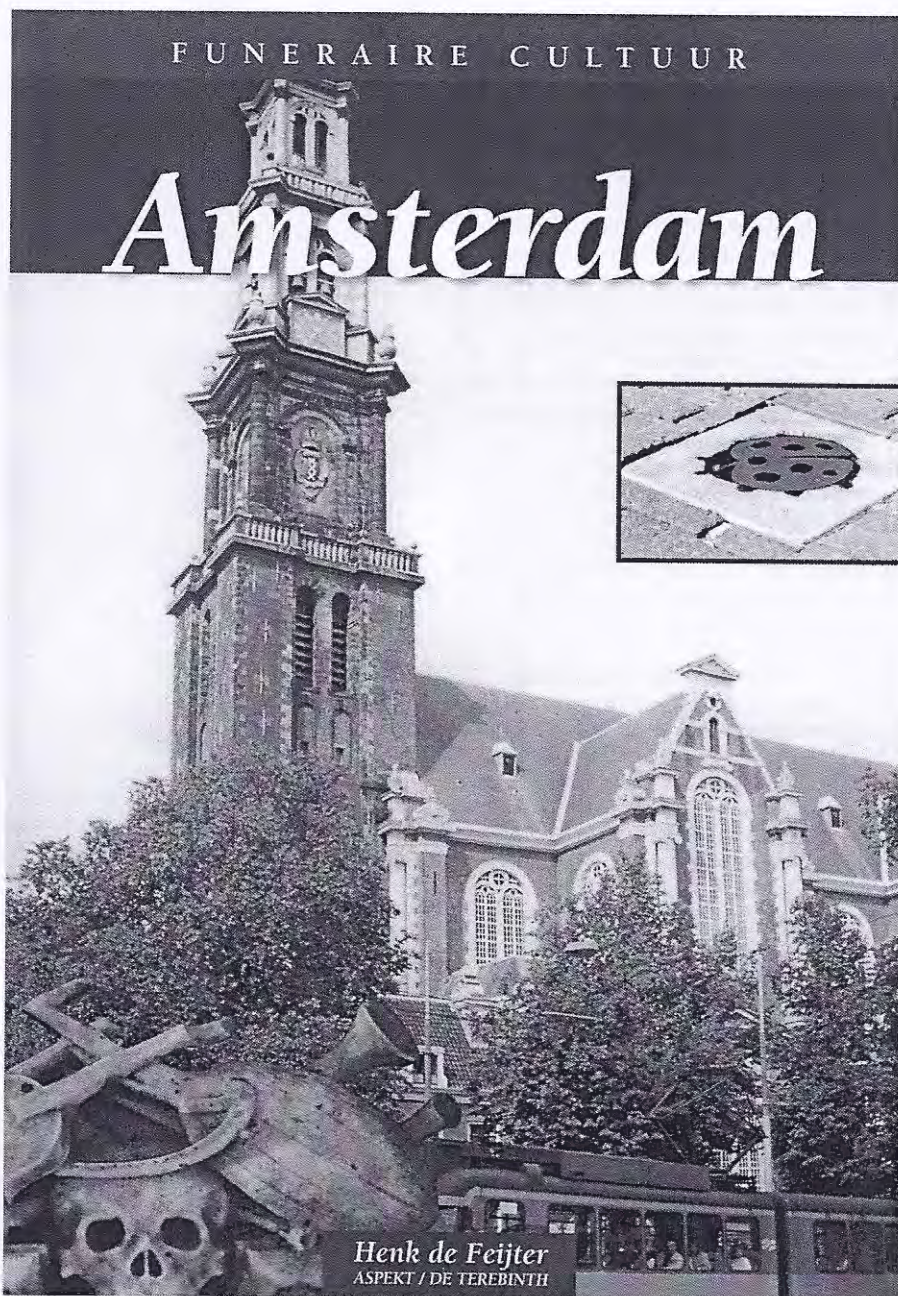
REGIO 14 Achterhoek

Op 30 juli 2002 hebben Anne Marie van der Wal, Wim Vlaanderen, Else en Teun Oosterbroek en nabestaanden de grafkelder van de familie Blankenheym op de rooms-katholieke begraafplaats te Brummen geopend, de stoffelijke resten opnieuw gekist en daarna de grafkelder weer dicht gemaakt. Anne Marie heeft van de oude en de nieuwe situatie van de grafkelder plattegronden gemaakt. De familie heeft als blijk van waardering voor ons werk een gift gedaan aan de vereniging. Hiervoor zijn wij haar zeer erkentelijk.

Enkele maanden geleden heeft de gemeentelijke monumentencommissie van Doetinchem het college van burgemeester en wethouders geadviseerd het oude stadskerkhof en de oude ambtskerkhof op de monumentenlijst te plaatsen. Vorig jaar hadden wij hierover al contacten gelegd met de gemeente. Eind november 2001 heeft de Oudheidkundige Kring Deutekom de gemeente geschreven zich zorgen te maken over de staat van onderhoud van diverse grafmonumenten met cultuurhistori-

sche waarde. Beide dodenakkers kunnen in het kader van monumentenzorg als bijzonder worden aangemerkt.

Het college heeft het advies van de gemeentelijke monumentencommissie nog niet overgenomen maar wil eerst een vervolgonderzoek naar het blijvend beheer en onderhoud van beide begraafplaatsen. Zodra hierover meer duidelijkheid is, zal worden bekeken of aan beide begraafplaatsen een beschermde status kan worden gegeven.

VERENIGINGSNIEUWS

Het gebeurt niet elke dag dat een begraafplaats te koop wordt aangeboden. De media sprong er in de zomer van 2002 dan ook bovenop. Televisie en kranten maakten hiervan uitvoerig melding. Ook wij werden hiermee geconfronteerd. In 1910 werden bij het dorpje Rekken in de gemeente Eibergen de Rekkense Inrichtingen tot verpleging van zwakzinnigen gesticht. De Rekkense Inrichtingen zijn thans in handen van de Van Ouwenallervereniging (VOV). Verschillende vormen van dienstverlening zijn de afgelopen jaren van de vereniging afgesplitst en als zelfstandige instituten voortgezet. Besloten is de VOV op te heffen en het vermogen te liquideren. Hieronder valt ook de begraafplaats Rustoord. De VOV heeft Arcadis opdracht gegeven de vastgoedportefeuille tijdelijk te beheren en vervolgens te liquideren. Het probleem is echter dat de VOV de begraafplaats wel wil verkopen maar dan zonder de 77 graven. De begraafplaats is landelijk gelegen en door bossen omgeven. De naam van de begraafplaats staat op de pilaren vermeld. Het woord RUST op de linker en het woord OORD op de rechter pilaar. De begraafplaats is in 1920 in gebruik genomen en was bedoeld voor pupillen, medewerkers en hun familie. Direct grenzend aan de begraafplaats is de tuin van de kapel van de Rekkense Inrichtingen. De kapel is thans als woning in gebruik. De buurt zag het idee van de VOV niet zitten en wou graag de begraafplaats behouden. Wij hebben na zorgvuldig overleg de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) schriftelijk verzocht een bezoek aan de begraafplaats te brengen en deze als beschermd monument aan te wijzen. De RDMZ heeft de begraafplaats bezocht maar had onvoldoende reden om de begraafplaats als rijksmonument aan te wijzen. Zij zou het wel betreuren als de begraafplaats verloren gaat. Het ziet er nu naar uit dat de begraafplaats wel verkocht, maar niet geruimd zal worden.

REGIO 15 Agglomeratie Arnhem-Nijmegen

Op 27 september werd de Terebinth gevraagd om advies over het Nederlands-hervormde kerkhof in Leur bij Nijmegen. Leur is een van de kleinste dorpjes in het Land van Maas en Waal. De kerk is gesticht omstreeks

1213 en heeft zijn huidige vorm vanaf 1653. De kerk bestaat in hoofdzaak uit baksteen. De kappen zijn gedekt met leien in maasdekking. Van oost naar west bestaat het gebouw uit een laatgotische koor van twee traveeën en een half zeshoekige sluiting. De oude bekapping is van eikenhout. Tegen de zuidzijde staat een grafkapel uit 1572, na het verbod van 1829 om nog langer in de kerk te begraven is de ingang van deze kelder op het kerkhof aangebracht. De kerk ligt romantisch tussen hoog geboomte en wordt veel gebruikt voor trouwpartijen. Met H. van Capelle, voorzitter van de stichting tot behoud van de Leurse kerk en kerkhof heeft Wim Vlaanderen op het kerkhof de monumenten, de exploitatie, het onderhoud en het beheer bekeken. De heer Van Capelle zou verslag doen van dit bezoek aan de kerkvoogdij en de Terebinth is bereid de adviezen in een beheervisie vast te leggen.

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIRE CULTUUR

De reeks Funeraire Cultuur is in mei 2001 met het deel Den Haag van start gegaan. De hoofdreeks zal in totaal 25 delen omvatten, naar verwachting vier per jaar. Behalve aan Amsterdam besteedt de reeks aandacht aan alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. Behalve Den Haag zijn in 2001 Zwolle en Alblasserwaard & Vijfheerenlanden verschenen, in 2002 zullen naar verwachting Doodse dingen als inleiding op de reeks, Amsterdam, Arnhem en Utrecht zijn verschijnen. U kunt zich via de bon inschrijven op deze hoofdreeks, waarna u per jaar een factuur krijgt.

In 2002 is, dankzij het enthousiasme en de steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland, de Provincie Zuid-Holland en het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland, een deelreeks ontstaan die alle cultuurregio's van deze provincie zal beschrijven. Het in 2001 verschenen deel Alblasserwaard & Vijfheerenlanden maakt zowel deel uit van de hoofdreeks als van de deelreeks. De overige tien delen behoren tot de deelreeks Zuid-Holland. In 2002 zijn Drechtsteden, Midden-Holland en Regio Rotterdam, exclusief de stad verschenen. Voor de tien delen van de deelreeks Zuid-

Holland kunt u zich apart inschrijven op het tweede gedeelte van de bon. U krijgt per jaar een factuur.

De winkelprijs is 9,98 euro per deel, de inleiding telt meer bladzijden en kost daarom 11,98 euro.

U kunt als lid met korting de reeks of delen daarvan bestellen met onderstaande bon. Invullen, kopieert en faxen naar 010-4212762. Opsturen kan ook: De Terebinth, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam. Meer informatie over de deeltjes vindt u op de website van de Terebinth: www.gedenkboek.nl/terebinth

S.v.p. uw voorkeur aankruisen:

HOOFDREEKS

ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

ik schrijf in voor de 4 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 34 euro inclusief verzendkosten.

DEELREEKS ZUID-HOLLAND

ik schrijf in voor 10 delen voor een totaalbedrag van 79,50 euro inclusief verzendkosten.

ik schrijf in voor de 3 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,85 euro inclusief verzendkosten.

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

MET OF ZONDER DAS

Prinselijke en proletarische facetten van onze funeraire cultuur

In 2002 was Nederland in de ban van de dood. De maanden mei tot en met juli stonden in het teken van de moord op Pim Fortuyn. De ziekenhuisopnames van Claus von Amsberg sinds juli bleken de opmaat te zijn tot zijn overlijden in oktober.

In deze bijdrage wordt een vergelijking gemaakt tussen leven en dood van de prins en de politicus. Opvallende overeenkomsten en onverwachte tegenstellingen in hun levens blijken door te werken in de reacties op deze publieke uitvaarten. Het verschil in stijl roept vragen op over de waarden en normen van onze funeraire cultuur.

In de jaren zeventig zond de televisie *The Persuaders* uit. Deze Britse serie kende een briljante opening. Begeleid door een prachtige herkenningstune werd eerst hoofdrolspeler Roger Moore geïntroduceerd. Bij iedereen bekend als James Bond speelde hij de rol van edelman, die met de gouden lepel in de mond was geboren. Vervolgens werd zijn minder bekende tegenspeler Tony Curtis geïntroduceerd als arbeidersjongen, die zich door hard werken een aangenaam

leven kon permitteren. De in een maatpak rondlopende gentleman en de sportief geklede deugniet losten samen in elke aflevering met de nodige humor een misdrijf op.

Hoewel onze prins en politicus nooit samen hebben gewerkt en nooit misdrijven hebben opgelost, lijken hun levens wel wat op die van *The Persuaders*. Afkomstig uit de kleine Duitse landadel had Claus onder andere als diplomaat in zijn geliefde Afrika gewerkt. De goedlachse prins, die van snelle wagens hield, trouwde in 1966 met de Nederlandse kroonprinses. Als voorzitter van de Nationale Commissie voor Ontwikkelingsstrategie (NCO) bleef hij zich voor de allerarmsten inzetten. Pim Fortuyn groeide op in een burgerlijk milieu en kreeg na zijn studie sociologie in 1972 een aanstelling aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daar maakte hij naam als progressief docent.

In de loop der jaren raakte de linkse reputatie van Claus en Fortuyn op de achtergrond. Onder druk van de Telegraaf en de VVD moest de prins als lid van het Koninklijk Huis in 1974 zijn voorzitterschap van de NCO neerleggen. Fortuyn nam in 1988 als docent afscheid van Groningen met een rede, waarin hij na de revolutie van de linkse baby-

boomers ruimte vroeg voor postmoderne individualisten.

Rond de millenniumwisseling leverden zowel Claus als Fortuyn een tegendraads en veelbesproken statement over hun rol in de samenleving. Daarbij speelden dassen een belangrijke rol. In 1998 overhandigde Claus een prijs aan modeontwerpers uit Afrika. Tijdens zijn toespraak vaardigde de prins de 'Declaration of the tie' uit. De stropdas was in zijn ogen de slang om de nek van de blanke man, die daardoor niet veel meer was dan een proletariër. Onder het toezien oog van de aanwezige notabelen gooide Claus als hoogst geplaatste man in de Nederlandse samenleving zijn das op de grond. De prins, die zich sindsdien bij officiële gelegenheden vaker op onconventionele wijze uitsprak, had impliciet het juk afgeworpen, dat hij als prins-gemaal sinds de troonsbestijging van zijn vrouw in 1980 steeds zwaarder op zijn schouders voelde drukken.

Fortuyn schreef in de jaren negentig een aantal maatschappijkritische boeken, voordat hij besloot zijn gedachten als politicus te gaan uitdragen en uitvoeren. De man, die openlijk voor zijn homoseksualiteit uitkwam, maatpakken met fleurige stropdassen droeg, zich in een Daimler liet rondrijden en zich in zijn Rotterdamse palazzo en zijn Italiaanse buiten in Provesano door een butler liet bedienen, bleek inzake het vreemdelingenbeleid de zwijgende meerderheid een stem te geven. Op het hoogtepunt van zijn roem, tijdens de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* op 14 maart, kreeg hij door actievoerders taarten naar zich toegegooid. Maatpak en stropdas van de altijd goed geklede Fortuyn raakten besmeurd.

Een kleine twee maanden na het taartincident werd hij op 6 mei in Hilversum doodgeschoten door Volkert van der G. De politieke moord maakte ongekende reacties los. Er ontbrandden discussies over de rechtmatigheid van de hungerstaking van de verdachte en over de doodstraf. De publieke verontwaardiging had ook invloed op de vormgeving van de uitvaart. Na rellen op het Haagse Plein op de avond van de moord volgde spontaan een stille tocht door Rotterdam. Bij zijn palazzo in Rotterdam en het standbeeld van Willem van Oranje op het Plein

Stropdas bij monument Koningin Wilhelmina

werden tal van bliken van aanhan-
kelijkheid neergelegd. Voorafgaande
aan de uitvaartplechtigheid op 10
mei gaf de tot voor kort zwijgende
meerderheid met slogans en applaus
uiting aan haar verdriet en veront-
waardiging. Tijdens de tocht van de
Laurentiuskerk te Rotterdam naar de
particuliere begraafplaats Westerveld
te Driehuis werd de witte lijkwagen
onder bloemen bedolven. Aangezien
Fortuyn ooit had aangegeven op het
kerkhof in Provesano te willen wor-
den begraven, werd de witte kist in
een tijdelijk graf bijgezet. Deze plek
werd een bedevaartplaats. Vanaf de
ingang van Westerveld leidden rood-
witte linten de bezoekers naar de
plaats, die met een verkiezingsposter
van Fortuyn met een fraaie stropdas
was gemarkeerd. Terwijl de Lijst Pim
Fortuyn (LPF) op 15 mei in een klap
met liefst 26 zetels in de Tweede
Kamer kwam en daarmee de tweede
politieke partij van Nederland werd,
bezochten 150.000 bezoekers het
tijdelijke graf van hun 'minister-presi-
dent'.

Op 20 juli, twee dagen voordat het
kabinet Balkenende met vier minis-
ters van de LPF werd geïnstalleerd,
volgde de apotheose. Mensen be-
twijfelden, of de kist wel in het graf
lag. Daarom besloot de familie om de
opgraving door SBS 6 te laten uit-
zenden. Naar later bleek volgden
900.000 kijkers deze unieke televi-
sieregistratie. Vervolgens werd de
kelder gevuld met de meest aan-
doenlijke brieven en beren en daarna
door een zerk met een herinnerings-
tekst afgesloten. Het afscheid op
vliegveld Zestienhoven in Rotterdam
trok slechts driehonderd belangstel-
lenden. Na een ereronde boven de
stad werd de kist naar Italië gevlo-
gen, waar Fortuyn in een witmarmer-
en mausoleum met familiewapen
werd herbegraven. De Italiaanse
tegelzetter Bruno Ambrosio, die als
gastarbeider Pim Fortuyn in diens
Groningse tijd had leren kennen, had
voor de tombe gezorgd.

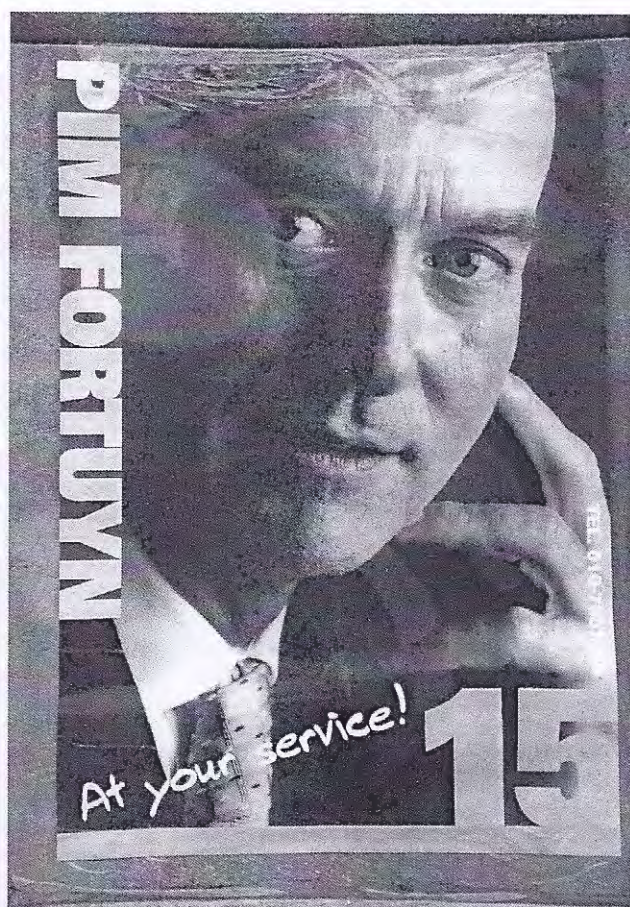
Tegengesteld aan de uitvaart van
Fortuyn was de bijzetting van Claus.
Een dag na de herbegraving van de
politicus werd de prins opnieuw in
het ziekenhuis opgenomen. Dit keer
zou hij niet herstellen. Hoewel ook
zijn dood veel reacties losmaakte,
heerste tijdens de condoleance in
Den Haag en de bijzetting in Delft
een stemmige stilte. Voor het stand-
beeld van prinses Wilhelmina bij
paleis Noordeinde werden bloemen

gelegd. Ook had-
den enkele mannen
hier hun stropdas
afgelegd. Tijdens
de uitvaart in Delft
had de onconventi-
onele LPF minister
H. Heinsbroek
echter tegen zijn
gewoonte in een
stropdas om. Prins
Bernhard droeg,
zoals gewoonlijk na
zijn keeloperatie,
een coltrui. Nadat
de kist de graf-
kelder was ingedra-
gen, nam de kon-
inklijke familie
daar buiten het
zicht van de came-
ra's afscheid van
de overledene.

Naar aanleiding van
deze publieke uit-
vaarten is de vraag
gesteld, of het
luidruchtige af-
scheid van de
uitbundige politicus
dan wel de stemmi-
ge bijzetting van de
bescheiden prins
tot norm moet
worden verheven.

Het pleit lijkt in het
voordeel van laatstgenoemde te
worden beslecht. Als reactie op de
uitvaart van Fortuyn hield de op 23
november zelf overleden Boudewijn
Büch, schrijver, programmamaker en
verzamelaar van onder andere boe-
ken over de dood, in een gesproken
en veel geprezen column een plei-
dooi voor de aloude verstilde uit-
vaart. Wellicht is het tekenend, dat
dé criticaster van het immigratie-
vraagstuk zijn laatste rustplaats in
Italië koos, terwijl een voormalige
Duitser in het meest vooraanstaande
graf van Nederland is bijgezet. De
verdeeldheid in de LPF, die een dag
na de bijzetting van Claus het kabi-
net Balkenende zag vallen, wordt
gesymboliseerd door de plannen
voor liefst drie beelden van Fortuyn,
waarmee de verweesde aanhangers
hun vermoorde idool in Rotterdam
willen eren.

Toch is een keus voor een bepaalde
funeraire stijl niet zo eenduidig.
Terecht heeft Henk de Feijter in het
juninumnummer van de Terebinth uit
1996 onder het motto 'de toekan
komt er aan' betoogd, dat uitvaart-

Poster op het Plein in Den Haag

vernieuwing de acceptatie van volk-
se elementen met zich meebrengt.
Een samenleving krijgt de funeraire
cultuur, die ze verdient. Overigens is
de uitvaart van Fortuyn niet zonder
meer volks en de bijzetting van
Claus niet uitsluitend elitair te noe-
men. Zo las in Rotterdam een bis-
chop de mis, terwijl in Delft een ex-
prieester preekte. Symbolisch voor de
vermenging van prinselijke en prole-
tarische elementen is de houding
tegenover stropdassen. Terwijl kleur-
rijke stropdassen als het kenmerk
van de politicus diens volkse uitvaart
kenmerkten, waren tijdens het kon-
inklijke afscheid ter ere van de
prins bij het standbeeld van Wilhel-
mina afgelegde stropdassen te zien.
Of het nu gaat om het debat over
normen en waarden in het algemeen
of funeraire stijl in het bijzonder,
eenduidige keuzes zijn niet op over-
tuigende wijze mogelijk.

Wim Cappers

PUBLICATIES

F. de Jonge; R. Verhoeven; L. Meijers en M. Meijers-Vos, *Joodse elfstedentocht. Een toeristische tocht langs joods cultureel erfgoed in Noord-Holland* (Zutphen: Uitgeverij Walburg Pers, 2002, ISBN 90-5730-175-X, 80 blz., 8,95 euro).

Op initiatief van de Amsterdamse loge Hilleel, lid van de wereldwijde organisatie van joodse loges B'nai B'rith, is in Noord-Holland materiaal over het joodse erfgoed verzameld. De gegevens minus die van de hoofdstad zijn gepubliceerd in een boekje. Deze elfstedenroute met teksten in het Nederlands en het Engels mikt op binnenlandse en buitenlandse toeristen. De publicatie bevat voor elke plaats korte beschrijvingen van synagogen en begraafplaatsen met een nadere toelichting op een bijzonder joods voorwerp. Zo krijgen lezer en bezoeker een interessant beeld van joodse cultuurlandschappen. Daarnaast bevat het boekje uitstekende kaarten met duidelijke routebeschrijvingen en fraaie foto's in zwart-wit en kleur. De publicatie sluit af met een verklarende woordenlijst en een literatuurlijst.

Een van de elf plaatsen is Alkmaar. Vanaf het begin van de 17de eeuw vestigden zich hier joden. Sinds 1744 zijn verschillende gebouwen als synagoge in gebruik geweest. In dit verband krijgt de lezer uitleg over de Estherrol. Deze joodse vrouw voorkwam dat een Perzische koning het joodse volk uitroeide. Dit verhaal wordt jaarlijks tijdens het Poerimfeest uit de Estherrol voorgelezen. Portugese joden uit Amsterdam bezaten al vanaf 1602 een begraafplaats buiten het nabijgelegen Groot. Sinds zij in 1614 bij het dichterbij gelegen Ouderkerk aan de Amstel een begraafplaats hadden, is deze dodenakker niet meer in gebruik. De Alkmaarse joden begroeven hun doden waarschijnlijk sinds 1746 op een eigen begraafplaats. Het oude deel staat op de monumentenlijst, terwijl het nieuwe deel nog steeds in gebruik is.

Bij deze interessante publicatie zijn desalniettemin enkele kanttekeningen te plaatsen. Het boekje bevat geen inleiding. De toerist, die niet met de joodse geschiedenis vertrouwd is, krijgt daarom niet uitge-

legd, waarom joden zich sinds het eind van de 16de eeuw in de Republiek vestigden. En waarom werden joodse gemeenschappen in de provincie al voor de holocaust kleiner? Op het funeraire vlak wordt niet verklaard, waarom joodse begraafplaatsen buiten de bebouwde kom werden aangelegd. Bovendien spreken de auteurs over zerken, waar veelal stèles worden bedoeld.

De toegankelijkheid van de objecten roept de belangrijkste vragen op. Het boekje vermeldt slechts, dat synagogen en begraafplaatsen niet zondermeer toegankelijk zijn. Het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), dat de uitgave financieel ondersteunt, heeft Vereniging de Terebinth onlangs laten weten, dat joodse begraafplaatsen als godsdienstige instellingen niet meer zo maar toegankelijk zijn voor bezichtiging. De Terebinth, die overigens geen toeristisch maar ook een cultuurhistorisch belang dient, eerbiedigt sindsdien de wens om tijdens de Sabbath geen excursies meer op joodse begraafplaatsen te houden. Als altijd wordt mannen gevraagd tijdens een bezoek het hoofd te bedekken.

Bovenal is het merkwaardig, dat in dit boekje de ligging van de begraafplaatsen via adressen en kaartjes nauwkeurig is aangegeven. Het NIK is hier uitdrukkelijk op tegen. Hierbij gaat het niet zozeer om angst voor vandalisme, maar opnieuw om de onwenselijkheid van toerisme op een terrein, waar religieuze voorschriften gelden. In de reeks *Funeraire Cultuur*, die evenals de Terebinth een ideëel nastreeft, wordt

deze wens inmiddels gerespecteerd, door adressen van joodse begraafplaatsen niet meer af te drukken.

Gezien de informatie in het boekje met de elfstedenroute is de vraag gewettigd, of de nieuwe richtlijn van het NIK wel is te handhaven. De Terebinth is als vereniging voor funeraire cultuur op dit punt makkelijk aanspreekbaar. Andere instanties blijven adressen van joodse begraafplaatsen publiceren. Dat geldt zelfs voor een joodse organisatie als de loge Hilleel en de website joods.nl, die het adres van de joodse begraafplaats bij Ouderkerk aan de Amstel vermeldt.

Naast de feitelijke onuitvoerbaarheid van een verbod is er een inhoudelijke reden om de locatie te kunnen aanduiden. Zo is het interessant te weten, dat de joodse begraafplaats bij Ouderkerk aan de rivier de Amstel ligt. Pas dan kan worden verteld, dat het vervoer van overledenen en nabestaanden destijds per trekschuit

Joodse begraafplaats Ouderkerk aan de Amstel

PUBLICATIES

plaats had. Joodse begraafplaatsen hebben naast een religieuze een culturele betekenis. Deze laatste functie is versterkt door de holocaust tijdens van de Tweede Wereldoorlog, omdat joodse begraafplaatsen sindsdien behoren tot de weinig overgebleven tastbare herinneringen aan het leven van de joodse gemeenschappen. Onbedoeld geeft de publicatie over joods erfgoed in Noord-Holland zo de aanzet tot een openbaar debat over de begrenzing van het godsdienstige dan wel culturele karakter van joodse begraafplaatsen.

Wim Cappers

VORSTELIJK BEGRAVEN IN NEDERLAND TE BOEK

Aangezien in dit nummer uitvoerig aandacht wordt besteed aan de uitvaart van prins Claus, vertelt Thijs van Leeuwen al iets over de inhoud van zijn boek *Vorstelijk Begraven Koninklijke Uitvaarten*, dat begin 2003 verschijnt.

Nederland kent een lange traditie op het gebied van vorstelijk begraven. Na de graven van Holland, die in de Middeleeuwen hun laatste rustplaats vonden in de hofkapel aan het Binnenhof werden de graven van Nassau begraven in de Grote Kerk van Breda.

Sinds de dood van Willem van Oranje, de Vader des Vaderlands, in 1584 worden de leden van ons vorstehuis bijgezet in de grafkelder van de Nieuwe Kerk in Delft.

In *Vorstelijk Begraven Koninklijke Uitvaarten* komen vele aspecten hiervan uitvoerig aan bod. Zo passeren de begrafenissen de revue van alle Oranjevorsten, die ons land geregeerd hebben. De Friese stadhouders worden daarbij niet vergeten. Er wordt ingegaan op zaken als opbaring op praalbedden, het ceremonieel en protocol bij de samenstelling van de uitvaartstoet en het ontwerp van koninklijke graftombes en -monumenten.

De eeuwenoude traditie van het vorstelijk begraven komt via de Egyptische farao's en de Romeinse keizers weer tot leven. Evenals het ridderlijk begraven in de Middeleeuwen en de renaissance begrafenissen in Engeland en Frankrijk. Internationaal is er voorts aandacht voor de

begrafenissen van beroemde vorsten, veldheren en staatslieden, zoals keizer Karel V, Napoleon, Nelson, Wellington, koningin Victoria, de Oostenrijkse keizer Frans Jozef, Kennedy, Churchill, prinses Diana en de Britse koningin-moeder.

In het hoofdstuk 'Omfloerste Trom' staat de treurmuziek bij verschillende Oranje-begravenissen centraal. Ook worden de ontwikkelingen in de rouwmuziek geschetst. Van de treurmarsen met omfloerste trom, die met langzame pas werden uitgevoerd tot de liederen uit Valerius' Gedenck-clanck die in 1962 bij de begravenis van prinses Wilhelmina door de militaire kapellen in mars-tempo werden gespeeld. Bij de beschouwingen over de treurmuziek is ook plaats ingeruimd voor de traditie van het luiden van de doods klokken en de orgelmuziek, die in de Nieuwe Kerk in Delft vaak met bazuinen werd gecombineerd.

Bij de passages over het aanzien van de dood gaat het om de prachtige rouwstoeten met herauten, waarin regalia, wapenborden en rouwvaandels en -vlaggen met deviezen en lijfspreuken werden meegedragen. Ook wordt aandacht geschonken aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland, die samen met de magistraten van Den Haag en Delft in deze rouwstoeten optrokken. Rouwmode, die zich uitte in de verschillende soorten hofvrouw, waarbij het gebruik van wisselende kleuren, stoffen en sieraden een rol speelde, wordt in dit kader eveneens behandeld. Evenals de achtergronden van het gebruik van bloemen, lauwerkransen en graftakken. Voor de rol van paarden in de vorstelijke begravenisstoeten is in het boek een belangrijke plaats ingeruimd. De traditie uit de grijze oudheid, waarbij het paard tegelijk met zijn meester werd begraven, wordt uit de doeken gedaan. Ook wordt ingegaan op de uit de Middeleeuwen stammende traditie om verschillende soorten met prachtige dekkleden omhangen paarden als het Toernooipaard, het Paard van Ere, het Paard van Bataille en het Rouwpaard in de rouwstoet mee te voeren.

De aankleding en tuigage van lijkwagens, waarvan in de Lege Landen de eerste werd vormgegeven door Pieter Post, hofarchitect van Frederik Hendrik, komt bij dit onderdeel

eveneens aan de orde. Dit geldt ook voor de door koningin Beatrix ontworpen nieuwe koninklijke lijkwagen. Vervoer van overleden vorsten per schip, trein en auto en zelfs per affuit hoort hier eveneens bij.

Tot slot wordt het militair eerbewijs bij vorstelijke begravenissen belicht. Omfloerste vaandels en standaarden, omgekeerde musketten en slepende pieken en lanssen, de militaire rouwpas eresalvo's door het vuurpeloton boven het graf en de traditie van het afvuren van minuutschoten passeren hierbij de revue.

Thijs van Leeuwen

Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2000-2001 (Utrecht: Stichting Publikatie Oud-Utrecht, 2002, ongeveer 300 blz., 5,65 euro). Hierin wordt onder andere aandacht besteed aan een zeldzame Romeinse grafsteen bij Houten en skeletten en sarcophagen uit de 12de eeuw in het centrum van de stad Utrecht.

DVD '100 jaar KNOB-Bulletin', waarop de 27.000 bladzijden van het tijdschrift waaronder de special over begraafplaatsen uit 1987 digitaal toegankelijk zijn gemaakt. Bestellen: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht. Kosten: 45 euro.

N. Ex, en F. Scholten, *De prins en de Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2001, ISBN 90-6868-284-9, 220 blz., F47,50). In de *Terebinth*, XV (2001-3) 44 is een bespreking van deze publicatie verschenen.

M. Klaassen, *Tijd voor de dood. Handreiking voor een persoonlijke uitvaart* (Maarssen: Elsevier gezondheidszorg, 2001, ISBN 90-352-2427-2, 104 blz., 19 euro).

H. Oosterhuis, *Claus 'deze geboren koning'. De overdenking van Huub Oosterhuis tijdens de uitvaartdienst voor prins Claus op dinsdag 15 oktober 2002 in de Nieuwe Kerk in Delft* (Amsterdam: de Prom, 2002, ISBN 90-6801-808-6, 16 blz., 3,95 euro).

EXCURSIES

Een natuurlijk uitgangspunt

Voor de deelnemers aan de excursie van 12 oktober jongstleden heeft de funeraire cultuur van Ellecom, Rheden en Rozendaal weinig geheimen meer. Het startpunt voor de dag was landgoed Avegoor. Dit bleek een uitgelezen locatie om Wim Vlaanderen, die voor het laatst in functie was als lid van de excursiecommissie, te bedanken voor al het werk dat hij de afgelopen jaren heeft verzet.

Daarna verplaatste de aandacht zich naar funeraire zaken, met als eerste de rouwborden in en de grafkelder onder de Nederlands-hervormde kerk in Ellecom. Beide zijn te danken aan de bewoners van kasteel Middachten. Door een ingang van buitenaf te maken bleef de grafkelder ook na 1829, toen het begraven in kerken verboden was, in gebruik.

Toen de rouwborden in 1962 geres-taureerd waren, wilde de toenmalige bewoonster van het kasteel ze niet terug laten plaatsen in de kerk, omdat zij bezwaar had tegen deze vorm van persoonsverheerlijking. Zij ging overstag toen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de op handen zijnde restauratie van de kerk dreigde af te gelasten. Voor het behoud van de kerk is, net als bij veel oude begraafplaatsen, een stichting opgericht die een deel van het benodigde geld voor onderhoud en restauratie bij elkaar brengt.

De bewoners van kasteel Middachten schonken in 1874 de grond voor de particuliere begraafplaats aan de Zutphensestraatweg, die inmiddels op de gemeentelijke monumentenlijst staat. De talrijke vleermuizen in de sponningen van de deuren van het voormalige koetshuisje bewijzen dat het hier met de fauna wel goed zit. Het beheer van de dodenakker is momenteel in handen van de Stichting Bijzondere Begraafplaats Ellecom-de Steegh. Mochten er aanvankelijk alleen inwoners van deze plaatsen begraven worden, nu is dat ook mogelijk voor mensen van buiten. Deze laatsten moeten overigens wel meer betalen. Omdat de keuze voor de plaats van een graf vrij is en er ook geen bindende voorschriften zijn voor het grafmonument, zijn enkele glanzende granieten stenen tussen de oude hardstenen grafte-

kens geplaatst. Als dat te vaak gebeurt wordt het historische beeld aangetast, wat jammer zou zijn. Dergelijke granieten stenen kunnen beter aan de randen worden geplaatst. Wel in het historische beeld past de oude pomp, die bij gebrek aan een waterleiding nog steeds het water van achttien meter diepte naar boven haalt.

Na Ellecom-de Steegh trok het gezelschap naar Heiderust in Rheden. Deze begraafplaats is aangelegd in een bosachtige omgeving op de Gelderse heuvelrug. Hier blijkt dat een begraafplaats die wordt aangelegd in een mooie natuurlijke omgeving, al meteen een meerwaarde heeft. Een gemeente die vooruit denkt kan zo'n omgeving vandaag de dag al aanleggen om er na bijvoorbeeld twintig jaar een dodenakker te openen. Op Heiderust zijn enkele oude grafkelders in de heuvelrug gebouwd en veel graven langs door het bos slingerende paden gesitueerd. Hier is in 1941 de dichteres Hélène Swarth begraven, die in haar gedicht 'Heiderust' al blijkt had gegeven van haar verlangen naar deze begraafplaats 'waar vrede lokt naar veil'ge kust'. Het nieuwere gedeelte is strakker aangelegd, met rechte paden. Hier is de inbreng van het bos bijna verdwenen. Het gebruik van de urnenhof en urnentuin is sinds 1993 explosief gegroeid. Misschien heeft dat ook te maken met de fraaie manier waarop de urnentuin van bovenaf in een neerwaartse spiraal naar een dalletje loopt.

De laatste begraafplaats op het programma is de algemene begraafplaats Rozendaal, middenin het bos op het landgoed Rosendaal gelegen. Rond 1830 had hier de eerste begrafenis plaats van een lid van de familie Van Pallandt. Na het overlijden van de laatste baron Van Pallandt in 1977 werd de begraafplaats eigendom van de gemeente Rozendaal. Tot die tijd bepaalde de baron wie er op deze dodenakker begraven mocht worden. Tot hen behoorden de arbeiders van de baron die geen geld hadden om zelf een graf te kopen. Hun graven zijn voorzien van houten paaltjes, die tegen het inwateren zijn afgedekt met een gebogen stukje zink. Hoe eenvoudig zo'n stukje zink ook is, het levert een

mooi totaalbeeld op.

Liefhebbers van paddestoelen kunnen hier hun hart ophalen, er moeten om en nabij vijftig soorten zeldzame exemplaren te vinden zijn. Wie van lezen houdt kan niet om de dichterdomee P.A. de Genestet heen, wiens grafmonument uit 1861 prima past op deze begraafplaats waar grote en kleine grafmonumenten en talloze bemoste stenen harmonisch met het bos vergroeid zijn.

Rita Hulsmans

Van padenkruis tot hakenkruis

'Een topper', zegt Wim Meulenkamp. En: 'Een ontdekking'. Hij is bij de voorbereiding van het deeltje over de stad Utrecht in de Funeraire Reeks aangenaam verrast door de kwaliteit van Kovelswade en deelt dat enthousiasme graag met een gezelschap van ongeveer vijftientig Terebinthers. In het kielzog van hun voorzitter betreden ze op 28 september de begraafplaats die de genoemde naam draagt. Het is waar: de op een steenworp afstand gelegen begraafplaats Soestbergen geniet landelijke bekendheid, vooral

Op de particuliere begraafplaats Ellecom

EXCURSIES

vanwege de rotondeheuvel, een schepping van Jan David Zocher jr. Dat er voor wie de Gansstraat verder afloopt tot waar die is overgegaan in de Koningsweg meer funerair fraais ligt te wachten is minder bekend.

Kovelswade is aangelegd toen Soestbergen vol raakte en werd in 1904 geopend. Het ontwerp is van stadsarchitect F. J. Nieuwenhuis. Hij is uitgegaan van met elkaar verbonden cirkelperken, die ieder op zich het middelpunt vormen van een structuur van uitwaaiende paden, en bij de centrale cirkel van een gelijkarmig padenkruis. De cirkelsegmenten die door dit padenkruis worden begrensd hebben een eigen gebogen padenstructuur.

De aula, de eerste op een Utrechtse begraafplaats, is ongeveer in 1910 gebouwd als uiting van een laat neoclassicisme. Palladianisme, volgens Wim van Dijk, hoofd van de gemeentelijke begraafplaatsen, die binnen uitvoerig toelicht hoe het interieur in 2001 is gerenoveerd.

Meulenkamp benadrukt bij de rondgang graag het totaalbeeld en wijst daarbij herhaaldelijk op het groen, dat hij hier meer voldragen noemt dan op Soestbergen. Maar wie op een begraafplaats wandelt kan niet om de individuele grafmonumenten heen. En ook hier zijn er veel waarbij een verhaal te vertellen valt. Zo zien we dat steenhouwer Hendrikus van Gils een grafteken heeft gekregen waarop een hand met hamer en beitel is afgebeeld. Funerair kennisreservoir de Terebinth functioneert op zo'n moment feilloos. Wim Vlaanderen constateert dat de beitel fout in de hand ligt, want deze hoort tussen ringvinger en pink.

Als de beheerder een potje optilt dat op een graf uit 1920 staat ontwaren we een swastika. Het potje is door een vorige beheerder geplaatst om problemen te voorkomen. Toch vermoedt Meulenkamp, mede vanwege het jaartal, dat het hier niet gaat om een nationaal-socialistisch symbool. Waarschijnlijk gaat het om het boeddhistische teken voor het zonnewiel, zoals dat ook gebruikt wordt door de theosofen.

Op de nieuwere delen is het oorspronkelijke ontwerp vrijwel verlaten, zoals dat zo vaak gaat bij uitbreidingen. Op het islamitisch deel is in de jaren tachtig een wasplaats in de openlucht aangelegd, als werkge-

legenheidsproject voor werkloze allochtonen. Deze wordt nooit gebruikt. Er worden hier vrijwel alleen zeer jong overleden kinderen begraven. Wie op latere leeftijd overlijdt wordt meestal gerepatrieerd.

Over Soestbergen, dat we 's middags bezoeken is al veel geschreven. Toch is er sprake van een verrassing. Er is een NSB-graf, dat ook bij de inventarisatiegroep binnen de Terebinth nog onbekend was. Er is een teken weggekap; er resteren nog slechts runetekens voor geboorte en dood, en het woord 'vaderke'. Goed, dat deze in het stenen archief opgeslagen bewijzen van verkeerde keuzes uit het verleden nog niet ten prooi zijn gevallen aan verkeerde opruimwoede.

Wim Meulenkamp verzorgde samen met Wim van Dijk een plezierige excursie, waarbij de aandacht goed verdeeld werd tussen totaalbeeld en detail.

Sytze de Boer

Excursie Hattem

Steenhouwerij G. Beernink en zn. B.V. is gespecialiseerd in het ontwerpen van bijzondere grafgedenktokens. Geheel naar eigen wens van de nabestaanden wordt in Hattem een gedenkteken ontworpen en vervaardigd. Het ontwerpen van grafgedenktokens naar eigen wens vraagt om een weloverwogen keuze, waarbij persoonlijke gevoelens een grote betekenis hebben. Een persoonlijke keuze met betrekking tot het materiaal, de vormgeving en uitvoering van het gedenkteken.

De algemene begraafplaats aan de Kerkhofdijk dateert uit 1829. Hier zijn naast vele oude grafzerken modernere gedenktokens te zien, waaronder ook de gedenktokens die ontworpen zijn door steenhouwerij Beernink. Veel plaatselijk en regionaal bekende personen liggen hier begraven, waaronder de weduwe van de in 1818 overleden militair en politicus Herman Willem Daendels.

Datum: 22 februari 2003

Plaats: Steenhouwerij G. Beernink en Zn. BV. 3e Industrieweg 3 te Hattem

Route: Inlichtingen over route per

auto en openbaar vervoer kunt u krijgen als u zich opgeeft

Programma:

10.00 uur: ontvangst met koffie en koek, aangeboden door de firma
10.30 uur: uitleg over en rondleiding door het bedrijf onder leiding van Henk Beernink. Enkele medewerkers zullen aanwezig zijn om demonstraties te geven

11.15 uur: dan wordt een bescheiden beeldende bijdrage van u verwacht

12.30 uur: voor de lunch wordt gezorgd en drinken wordt u aangeboden door de firma

13.30 uur: vertrek naar de begraafplaats in Hattem, waar een rondleiding wordt verzorgd door Henk Beernink

15.00 uur: einde excursie

Inlichtingen: Anne Marie van der Wal, tel. 038-4544228

Aantal deelnemers: dit is maximaal 25. Als u niet aanmeldt kunt u echt niet deelnemen!

Aanmelden: vóór 15 februari bij Anne Marie van der Wal. Telefoon: 038-4544228 of e-mail harm.wal@planet.nl

Kosten: 6,00 euro. Wilt u dit bedrag na aanmelding overmaken op giro-nummer 335536 ter attentie van Vereniging de Terebinth te Rheden onder vermelding van excursie Hattem

Funeraire reis Noord-Italië

Van vrijdag 6 juni tot en met zondag 15 juni kunt u deelnemen aan een funeraire reis naar Noord Italië. Bezocht worden de eilandbegraafplaats in Venetië en diverse kerken met rijke grafmonumenten, het Cimitero Monumentale in Milaan en het absolute hoogtepunt van funeraire cultuur: het Campo Santo in Genua. Op de terugreis bezoeken we ook nog het Hauptfriedhof in Freiburg.

Er is ook voldoende vrije ruimte om de bezienswaardigheden van de diverse steden te verkennen. De reis wordt georganiseerd door Arthur Polspoel en Ineke Nye Bijvank. De prijs, inclusief busreis, overnachtingen en vier diners, is 815,- euro. Nader inlichtingen via e-mail: a.r.m.polspoel@uvt.nl of telefoon: 0161-240344 of bij reisbureau ES-KOO, e-mail: r.vanden.eshof@12move.nl of telefoon: 0416-281514

AGENDA

14 en 20 december:

Open huis crematorium en begraafplaats Rusthof ter gelegenheid van de nieuwe aula, het nieuwe crematorium en de herinrichting van het voorterrein met presentaties en rondleidingen. Adres: Dodeweg 31 te Leusden. Openingstijden: 10.00-16.00 uur.

19 december:

Dialezing 'Graven in het groen. Funeraire flora in Arnhem en omgeving' door Wim Cappers voor Volksuniversiteit Arnhem in samenwerking met het Arnheems Genootschap Prodesse Conamur. Tijdens de lezing wordt het deeltje over Arnhem uit de reeks Funeraire Cultuur gepresenteerd. Leden van Vereniging de Terebinth krijgen korting op de toegangsprijs. Zie hiervoor de bon bij de rubriek excursies

6 februari 2003:

Cursus 'Praten over de dood' in het Mozeshuis, Waterlooplein 205, Amsterdam. Zeven bijeenkomsten in februari en maart op donderdag van 19.30 tot 22.00 uur. Minimaal tien, maximaal vijftien deelnemers. De kosten bedragen 30 euro voor leden van Yarden, Humanitas of het Humanistisch Verbond; niet-leden betalen 45 euro. Cursusleiders Ria Woendregt en Vital van Looveren. Aanmelding en informatie: Petra Vuyst van Yarden: telefoon 036-5278666, e-mail: petra.vuyst@yarden.nl

22 februari:

Excursie Hattem

24 februari-25 maart 2003:

De serie 'Rondom de dood' wordt in verband met het thema dood tijdens de Boekenweek georganiseerd door de Volksuniversiteit Arnhem. Informatie over de lezingen en een excursie op begraafplaats Moscowa via telefoon: 026-4422363 en internet: www.volksuniversiteit.nl/arnhem

Tot 28 februari 2003:

Tentoonstelling 'Drei Begräbnisse und ein Todesfall' in het Museum für Sepulkralkultur, Weinbergstrasse 25-27 te Kassel. Over Beethovens einde en de herinneringscultuur van zijn tijd. Met o.a. het dodenmasker van Beethoven en voorbeelden van de doden- en relikwieëncultus in de 19de eeuw.

Tot 2 maart 2003:

Tentoonstelling 'Rituelen rond de dood' over de omgang met de dood in Indonesië in Museum Nusantara, Sint Agathaplein 4-5, Delft. Openingstijden: di-za 10.00-17.00 uur en zo 13.00-17.00 uur.

5 april:

Excursie Delft

26 april tot en met 2 mei 2003:

Herhaling funeraire reis door Noord-Frankrijk. inlichtingen: Rindert Brouwer/Jeannette Goudsmit, tel.&fax 040-2121791. inschrijvingen: Eskoo

Reizen, tel. 0416-281514/fax 0416-530173/e-mail: r.vanden.eshof@-12move

21 juni:

Algemene ledenvergadering Roermond met aansluitend excursie 6 juni tot en met 15 juni:
Funeraire reis Noord-Italië

Tot 9 juni 2003:

Tentoonstelling 'Kontraste. Grabzichen, die sich absetzen' over de culturele betekenis van begraafplaatsen met een breed spectrum van hedendaagse oplossingen op het gebied van het gedenkteken. Plaats: Hauptfriedhof te Freiburg. Bij de expositie hoort een catalogus te verkrijgen bij de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, Weinbergstrasse 25-27, D-34117 Kassel, telefoon: 0049561918930, e-mail: afd.kassel@t-online.de

20 september:

Excursie Sallandse Heuvelrug

Joodse begraafplaats Ouderkerk aan de Amstel

